

С. Біляєва

ФОРТИФІКАЦІЙНА ЛІНІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: НОВИЙ ЕТАП ОБОРОННОГО ЗОДЧЕСТВА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

Статтю присвячено історії створення фортифікаційної лінії ВКЛ за ініціативи та участі Великого литовського князя Вітовта на Південних кордонах князівства. На прикладі конкретних фортець та залученням методики компаративної кастелології розглянуті основні складові у розвитку нового етапу оборонного зодчества східноєвропейського простору, визначені об'єктивні риси еволюції оборонного зодчества на території Північного Причорномор'я у контексті загальних закономірностей розвитку мілітарної архітектури Європи.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, фортифікаційна лінія, компаративна кастелологія, еволюція, східноєвропейський простір, оборона, торгівля.

Вступ. Актуальність тематики. Тема історії середньовічного оборонного зодчества у Північному Причорномор'ї набуває надзвичайної актуальності у реаліях сучасної історії України, коли російські загарбники намагаються захопити південні землі України, відстоюють ідею належності цих територій Росії псевдоісторичними концепціями «руського міра».

Результати вивчення історії та археології Півдня України, особливо останніх десятиліть, засвідчують інші обставини його розвитку. Вони дозволяють висвітлити основні тенденції еволюції регіону у безпосередньому континенті із попередньою історією Русі в нових історичних обставинах. Це час, коли Київське князівство стає частиною Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі — ВКЛ), кордони якого доходять до узбережжя Чорного моря. Наприкінці XIV — на початку XV ст. тут розгортається бурхлива діяльність Великого Литовського князя Вітовта із будівництва фортець, митниць, облаштування

переправ та припортових споруд. Оборонне зодчество Південного регіону ВКЛ відбувається у період становлення нової мапи Східної Європи, за присутності Литви, формування ранньої України на спадщині Русі, утворення кримськотатарського народу та його державності, активної діяльності Молдовського князівства у взаємозв'язку із присутністю та впливами Генуї, контактами з Польщею, османським Сходом та іншими державами Чорноморсько-Середземноморського басейну. Це час розбудови замкової фортифікації, що відносилась до першого етапу пристосування військової справи до артилерії тогочасного світу, який охоплює час XIV—XVI ст. Відзначимо, що він в свою чергу відносився до третього періоду історії середньовічного оборонного будівництва. Перший період (X — середина XII ст.) характеризується дерев'яними та земляними укріпленнями, із досить примітивними початками кам'яної архітектури. Другий (середина XII — кінець XIII ст.) — має більш виразні зразки оборонної справи (Slapac 2020, s. 37—39). Початок третього періоду збігся із будівельною справою часів Вітовта. Подібна замкова фортифікація швидко розповсюджується від Півночі до Півдня Європи, де будуються схожі зразки фортець. До речі, залишки типової будівельної техніки попередніх періодів, їх продовження та зміни на початок XIV—XV ст. простежуються за аналізом структури та типологічних особливостей фортець Київської землі часів Литовського князівства (Біляєва 2022, с. 99—110).

Історія досліджень. Еволюція фортифікації Північного Причорномор'я, зокрема його Західного регіону, впродовж тривалого часу не була предметом спеціальних досліджень (Красножон 2018, с. 11). Тим більше це стосується пе-

© С. БІЛЯЄВА, 2024

Рис. 1. Білгород-Дністровська фортеця, цитадель
Fig. 1. Bilhorod-Dniester fortress, citadel

ріоду розбудови та функціонування фортифікацій XIV—XV ст., які було створено за часів Великого литовського князя Вітовта. Саме на цей його далекоглядний політичний та практичний крок звернув увагу М. Грушевський, коли вказував, що «річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи він хоче мати у своїх руках, і для того ставить тут ряд замків» (1995, с. 9). Останні сформували певний ланцюг, або лінію фортець оборонного та торговельного значення на самому Півдні князівства, яке було місцем інтересів гравців тогочасного світового простору: і тих, які вже мали тут потужний вплив та мережу фортець, як Генуя, і тих, що тільки вставали за його сприяння, як молода Кримськотатарська держава Ґераїв, і тих, що накопичували сили, щоб заявити про себе у повну міць в останній чверті XV ст., як це сталося в османському загарбанні 1484 р.

Перша спроба періодизації потужної фортифікаційної споруди цього регіону, а саме Білгородської фортеці (рис. 1; 2) із визначенням чотирьох етапів будівництва за період з 1399 по 1479 рр. належить молдовському історичу архітектури В. А. Войцеховському (1969). Він побудував свої пропозиції на основі дат з текстів чотирьох пам'ятних будівельних плит XV ст., виявлених на стінах фортеці (Красножон 2018, с. 11).

Проте, перші аналітичні висновки з історії фортеці та інших замків-фортець XIV—XV ст. регіону були отримані молдовською дослідницею Білгородської фортеці М. Шлапак (2001). Її основною метою було вивчення оборонного зодчества Молдовського князівства, визначення його місця у системі європейської замкової архітектури цього часу. Проте, вона констатувала і литовський інтерес по відношенню до Білго-

Рис. 2. Білгород-Дністровська фортеця, стіни нижнього двору
Fig. 2. Bilhorod-Dniester fortress, walls of the lower courtyard

роду. За версіями деяких істориків (О. Гурка, Ш. Горовей) після кінця правління Джучидів, у середині 70-х рр. XIV ст. Білгород перебував під владою литовців: можливо у 1374—1375 рр. тут правив Юрій Коріатович (Шлапак 2001, с. 25—26). Авторка також звертає увагу на те, що і під час молдовського володарювання Білгородом, після турецької осади 1420 р., значні ремонтні роботи у фортеці були зроблені «за

Рис. 3. План Тягинської фортеці за результатами низьковисотної аерофотозйомки О. В. Чубенко та М. М. Ієвлева

Fig. 3. Plan of the Tyahyn Fortress based on the results of low-altitude aerial photography by O. V. Chubenko and M. M. Ievlev

спостереженням подільського губернатора Гедигольда на доручення литовського князя Вітовта» (Шлапак 2001, с. 27).

Отже, незважаючи на те, що Білгород не входив до низки фортець, побудованих за ініціати-ви Вітовта, він не залишався поза увагою Литви і Вітовта особисто, який розумів стратегічне положення фортеці на Західному напрямку Причорноморського регіону. Аналіз наступних праць з будівельної історії Білгороду, презентований у вищезгаданій праці А. В. Красножона. Йому ж належить і аналіз історії формування та розбудови інших фортець регіону, зокрема і тих, що пов'язані із подальшою діяльністю Вітовта та Подільського губернатора Гедигольда, з яким пов'язують і побудову у 1421 р. м. Черна на лівому березі Дністровського лиману навпроти Білгорода (Ланнуа 2015, с. 232).

Причорноморська частина володінь Вітовта приростала і розбудовою міст та портів військового і торгово-економічного призначення. В цьому плані важливо згадати зерновий порт Литви — Коцюбійов-Качубійов-Качибеев, відомий з 1415 р. (Красножон 2018, с. 76). Проте, на час Вітовта, його можливо розцінювати як важливу

торгово-економічну одиницю південного боку ВКЛ. Саме подвійне значення заходів Вітовта на Півдні відобразилося і у побудові митниць і фортець. Найявність серед Вітовтових володінь і «Хачибеева і Дашіва із всіма землями і водами», які перелічені у тексті ярлика Тохтамиша (на підставі реконструкції його тексту), разом з іншими містами підкреслює справжні масштаби його володінь та протяжність фортифікаційного будівництва» (Русина 1998, с. 76). «Ця планомірна забудова «україн» Литовської держави, — на слушну думку О. В. Русиної (1998, с. 106), — мала не тільки воєнно-стратегічне, а й економічне значення, оскільки під захистом новозбудованих фортець розквітали як сухопутна так і чорноморська торгівля».

Литовський етап розвитку Качибеева досить уважно розглянув І. В. Сапожников. Він вважав, що розбудова замку Подільським губернатором князя Вітовта Гедигольдом у 1421 р. стосується саме цього пункту. Причину такого будівництва він аргументував добросусідськими відносинами Литви з Молдовою (Сапожников 2005, с. 54; Аргатюк та ін. 2011, с. 66).

На зв'язок замку Гедигольда і Качибеева, проте з іншою аргументацією саме литовської розбудови замка, вказував і А. В. Красножон: «Руїни старовинного замку міста Качубея зафіксовані на відомому плані І. І. Ісеньєва» (Красножон 2018, с. 89). За його версією, замок є близьким до відомих литовських аналогів за планувальними ознаками, а його конструктивні особливості говорять про походження в епоху, що передувала активному використанню облогової порохової артилерії (Красножон 2018, с. 80). Таким чином, Качибеев, що передував Хаджибею і Одесі, виконував і захисні, і торгівельно-економічні функції.

Навіть більш раннім за часом фактом будівельної діяльності Вітовта є спорудження під керівництвом Гедигольда у 1398 р. у гирлі Дніпра міста Святого Іоанна. Деякі фахівці (Ильинский 2010, с. 308—313) пов'язують з цим містом фортецю Тягинь на острові Велике Городище, перші дослідження якої провів у 1914 р. В. І. Гошкевич (1916). Останній визнав належність фортеці литовському періоду часів Вітовта, зазначив особливості планування та будівництва, склав її план. Проте, як було встановлено під час робіт експедиції Інституту археології НАН України, В. І. Гошкевичем була визначена лише східна половина фортеці. Здійснений у 2018 р. комплекс топографічних робіт, обміри, аналіз рельєфу, виконаний під керівництвом О. В. Манігди та О. В. Грабовської, а також низьковисотна аерофотозйомка місцевості за допомогою квадрокоптеру, проведені М. М. Ієвлевим та О. В. Чубенко, дозволили отримати два детальних ортофотоплана. Перший — представив детальний план фортеці та її розміри, а також план прилеглої території (рис. 3). Аналіз топографії засвідчив

розміщення укріплень фортеці на південних, а розташування городища на південних, південно-східних, південно-західних та західних схилах. Проведені необхідні точні обміри площі укріплень фортеці, прилеглого городища, системи ровів. Відтворено рельєф мікрорегіону навколо пам'ятки. Встановлено, що площа фортеці складає 0,73 га (Біляєва, Манігда, Грабовська 2021, с. 10—11). Порівняно із площею інших литовських та польських фортець, за даними, наведеними Д. Кобалія (2018, с. 183), вона найбільш наближена до площі Ковеньського та Кревського замків (0,76 та 0,78 га відповідно). Менші за площею Лідський (0,66 га) та Віленський (0,55 га) замки. За географічним розташуванням Тягинська фортеця фіксує найбільш східну ділянку фортифікації литовського періоду на Півдні України.

Надзвичайно важливими для визначення характеристики оборонного зодчества цього часу за матеріалами фортець литовського етапу будівництва, є основні характеристики фортець, прийнятні у порівняльній кастелології, які можливо встановити за матеріалами історико-археологічних досліджень. Ця сучасна методика дозволяє проводити паралелі у дослідженні різних типів фортифікацій на основі розроблених моделей.

Першим і найбільш загальним показником є **моделі фортець**, які дозволяють визначити походження та особливості кожної моделі. Період так званих «класичних» фортець у Північно-Західному Причорномор'ї починається з кінця XIV ст. і завершується у XVI ст. (Slapac 2020, с. 237). Це повною мірою простежується на прикладі фортець Молдовського князівства, до яких належить і визначна фортеця регіону — Білгородська. Початок її спорудження, на думку А. В. Красножона, припадає на 1414—1420 рр. Автор обумовлює час переходу до таких фортифікацій, а саме фортець замкового типу як Білгородська, виходячи з інформації джерел про появу в середньовічній Молдові вогнепальної зброї (не раніше 1407 р.) у сукупності із інформацією про військово-політичну ситуацію в регіоні (Красножон 2018, с. 51). До 1421 р. належить й найбільш раннє письмове визнання Білгороду французьким посланцем Гильбером (Жильбером) Ланнуа укріпленим містом (Ланнуа 2015, с. 232).

Як свідчить аналіз даних порівняльної кастелології, найбільше розповсюдження у цей час отримує загальновідома модель фортець візантійського походження, яка мала величезний вплив на середньовічну оборонну архітектуру — Константинопольська модель. Вона отримала широке розповсюдження у Західному Причорномор'ї серед фортець Молдовського князівства і постала загальновизнаним зразком створення фортець у Причорноморському регіоні в цілому. У всіх фортець константинопольського типу планування наближається до

трикутника або трапеції, простір якої поділяє внутрішня роздільна стіна. У всіх фортець найбільш укріплене місце розташоване на верхівці трикутника, напроти стіни, що поділяє трикутник на дві половини (Slapac 2020, с. 375). Саме така модель характерна і для фортеці Тягинь, що ми бачимо на вищезазначеному плані. Отже, має рацію твердження, що «за Вітовтових часів «прикордонні замки зводились за одним планом і системою» (Русина 1998, с. 106). Тому, спробуємо розглянути основні елементи планування на прикладі фортеці Тягинь, дослідження якої проводились впродовж шести польових сезонів. На жаль, на сьогодні продовження досліджень неможливо, за постійного знищення Тягині бомбами, снарядами, ракетами. Роботи експедиції штучно перервані російською війською проти України, тому отримані матеріали з історії причорноморської фортеці набувають особливого значення.

Звернемось до окремих характеристик моделі фортеці, які мають власну специфіку і спільні риси з іншими фортецями того часу.

Донжон. Як і донжони молдовських фортець, донжон Тягинської фортеці відрізняється тим, що він є найбільшою вежею за своїми розмірами — 9×9 м, площею — 81 м^2 та висотою, яка навіть за часів розкопок В. І. Гошкевича на початку XX ст., зберігалася до 3 м. За численними прикладами замкової архітектури донжон був багатоярусною спорудою. Про це свідчить і величезна купа каміння, часом дуже великого розміру, які, на думку, В. І. Гошкевича, звалилися з верхніх ярусів будівлі. Серед них зустрічаються обтесані камені у формі трикутників та квадратів, деякі з яких були прикрашені прямолінійними барельєфами. Аналогічні камені, але у меншій кількості, зустрічалися і вздовж інших відкопаних стін (Гошкевич 1916, с. 5). Донжон складений з місцевого вапняку на вапняковому розчині. Товщина стін становить 0,8 м. Він побудований на дуже щільному глиняному матеріку, але заглиблення фундаменту не перевищує 0,2 м. За спостереженнями В. І. Гошкевича, споруда донжону, як і у інших фортецях «константинопольського типу», розташовувалася на верхівці трикутника його планувальної структури. Вона відділена від решти фортеці ровом, який, у разі потреби, міг бути заповнений водою, подібно до рову Білгородської фортеці, що регулювалося спеціальними шлюзами. Періодичне заповнення рову водою засвідчили палеопедагогічні дослідження Ж. М. Матвіїшиної (2022).

Як вказує В. І. Гошкевич, між квадратною будівлею і стінами, що розходились від донжону у південно-східному напрямку немає зв'язку. Проте, стіна, умовно позначена автором, як стіна «С», що розташована із західного боку споруди і нібито продовжувалася від основної квадратної будівлі, була частково розібрана у більш пізні часи. Обидві стіни складені таким

Рис. 4. Фортеця Тягинь: плита з геральдикою
Fig. 4. Tyahyn Fortress: a slab with heraldry

же чином, як і стіни квадратної будівлі, і мають аналогічну товщину. У найближчій стіні, позначеної літерою «В», знайдений вхід. Поріг складений з обтесаних плит і має на одному кінці напівкругле поглиблення, у якому збереглися шматочки заліза та залишки деревини, вхід становить завширшки до 1 м (Гошкевич 1916, с. 5).

За деякими рисами, конструкція Тягинського донжону більше нагадує приміщення для захисників, спостереження та організації військових операцій, ніж приміщення для помешкання власника фортеці, що наближає його до типових німецьких веж типу Бергфрід та польських веж-стовпів, які не мали житлових функцій (Slapac 2020, s. 304). Проте, неможливо виключити і використання певної частини приміщення для помешкання. Сліди зовнішнього декоративного облаштування будівлі та його досить велика площа, свідчать на користь житлового використання донжону.

В той же час у південній частині фортеці зафіксовані потужні завали стін, із значною кількістю будівельних залишків з обробленого або частково обробленого каменю, які несуть у собі риси певного функціонального призначення, на що звернула увагу архітектор Т. М. Євсєєва. Відповідно, саме вони можуть бути розвалом

будинку або будинків монументального типу, де могла мешкати верхівка. До такого висновку схиляє і знахідка серед розвалу будівельних конструкцій плити з литовською геральдикою, у боковій стороні якої є паз глибиною 0,01 м для кріплення. Геральдичний знак посередині плити у вигляді викарбуваного хреста довжиною 0,15 м. На відстані 0,08 м від верхівки хреста праворуч відходить гілка з двома «колюмнами», довжиною 0,07 м. У нижньому кутку неясне зображення. Ліворуч від хреста викарбувана літера «V», по краю плити подвійна рамка. В цілому, розміри плити 0,3 × 0,18 м (рис. 4). Слід зазначити, що певні близькі мотиви сполучення хреста та гілки з колюмнами спостерігаються на одній з печаток литовської знаті першої третини XV ст. (Однороженко 2009, с. 36).

Враховуючи всі вищенаведені обставини, модель Тягинської фортеці, подібно до Білгородської та Кілійської фортець, належить до проміжкової моделі між моделлю «замок + донжон» та «замок типу кастел». Як і інші подібні моделі, вона має регулярний план та прямокутні вежі, що фіксуються на підставі відкриття південно-східної вежі. Вона має сторони розміром 7,0 × 4,5 м, загальна площа 31,5 м². Стіни складені з вапняку на вапняковому розчині і збереглися до висоти у 1,75 м до 12 рядків кладки обтесаного каменю. Кладка пастелиста, орфостатна. Із зовнішнього боку на стіні збереглися сліди побілки, що характерно для багатьох замків польсько-литовського ареалу. Товщина стін 1,0—1,2 м. Вони впущені у материкову глину до 0,4—0,6 м. На висоті 0,3 м три стіни вежі прикрашав фриз, зроблений з кількох добре оброблених гладеньких кам'яних плит. Центральна частина фризу розташована у північно-західній частині. Це плита із рельєфним декором у сельджуцькому стилі (рис. 5). Аналогії декору зустрічаються на багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я, зокрема у Криму, на цитаделі Мангупу XIV ст. та мавзолеї Джаніке Ханум на Чуфут-Кале першої половини XV ст. Аналогічний декор на камені, знайдений нами у розвалі монументального будинку поблизу південної стіни фортеці, а також під час розкопок В. І. Гошкевича. Як вказано вище, декоративні елементи на каміннях зафіксовані і у розвалі донжона. Крім того, серед розвалу будинку у південно-східній частині фортеці, знайдений фрагмент капітелі колони, з сельджуцькими декоративними елементами. Аналогія капітелі відома з розкопок поселення першої половини XIV ст. Мечеть Могила у Запорізькій області (Сльніков 2011, с. 177). Слід відзначити, що різні елементи сельджуцького декору характерні і для інтер'єру Білгородської фортеці, цитадель якої належить до етапу будівельної діяльності часів Молдовського князівства XV ст. Ними прикрашена лиштва північно-західної вежі цитаделі

Рис. 5. Фортеця Тягинь: фриз стіни кутової вежі

Fig. 5. Tyahyn Fortress: frieze of the wall of the corner tower

та інших віконних та дверних отворів (Шлапак 2001, с. 159—161).

Південно-східна кутова вежа Тягинської фортеці була багатоярусною, про що свідчить розташування рядка з трьох ям, заглиблених в материк до 0,25 м, діаметром 0,30 м для потужних дерев'яних стовпів, що підтримували другий ярус вежі (рис. 6). Кожна яма мала сліди глиняного розчину, яким, ймовірно були підкріплені стовпи.

Крім того, на підлозі вежі є свідчення використання артилерійської зброї — фрагменти бомбарди, що розміщувались на дерев'яному містку з восьми дошок, збитих цвяхами (рис. 7: 1). За визначенням О. Є. Мальченко (2021, с. 58), це могла бути так звана «середня бомбарда», яка була ефективною у «очищенні» й контролюванні ближнього передполя під час атаки супротивника. Як вважає дослідник, бомбарда мала генуезьке походження, але не виключено й балтійське, так як Литовська імперія була на піку могутності і могла дозволити собі артилерійське спорядження. Такі бомбарди були характерні для озброєння XV ст. (рис. 7: 2, 3). Проте, морфологія бомбард такого типу не змінювалася від кінця XIV — до початку XVI ст. (Мальченко 2021, с. 58). Надзвичайно важливою у плані датування фортеці є ще одна знахідка — вапнякового ядра діаметром 54—56 мм. Воно виявлене в культурному шарі внутрішнього двору фортеці і свідчить про застосування малокаліберної вертлюжної гар-

Рис. 6. Фортеця Тягинь: ями для опор верхнього ярусу вежі

Fig. 6. Tyahyn Fortress: pits for the tower's upper tier supports

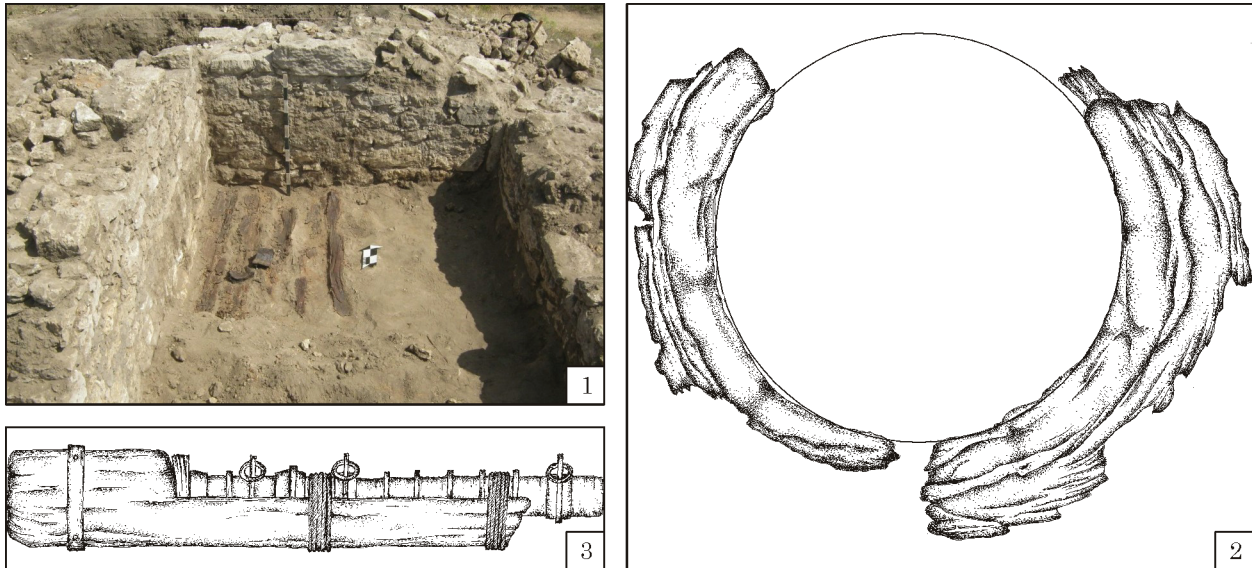

Рис. 7. Фрагменти бомбарди у вежі та її реконструкція (за О. Мальченко)

Fig. 7. Fragments of the bombardment in the tower and its reconstruction (after O. Malchenko)

Рис. 8. Розкопана частина східної стіни фортеці Тягинь

Fig. 8. Excavated part of the eastern wall of the Tyahyn fortress

мати кінця XIV — початку XV ст. (Мальченко 2021, с. 58).

Інші складові планувальної моделі фортеці. Їх розміри встановлені в результаті комплексу робіт з археологічних розкопок, низь-

ковисотної аерофотозйомки та ортофотоплану. Як вже вказувалось вище, Тягинська фортеця належить до «константинопольської моделі» фортець у вигляді трикутника або трапеції та розділена навпіл стіною.

Рис. 9. Фортеця Тягинь: південна стіна та контрфорс

Fig. 9. Tyahyn Fortress: south wall and buttress

Східна частина фортеці частково досліджена роботами В. І. Гошкевича, а також роботами Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України. Завдяки дослідженням В. І. Гошкевича встановлено напрямок та часткове розташування східної стіни фортеці (позначена літерою «В») та роздільної стіни (позначена літерою «С»), яку він вважав західною стіною фортеці (Гошкевич 2016, с. 3). За час археологічних розкопок ним досліджена північна частина визначеної ним планувальної структури. Під час наших досліджень встановлений повний план фортеці, планувальну структуру та розміри її складових елементів, які отримали і часткове археологічне підтвердження та доповнення конкретними даними.

За планом фортеця поділяється на дві частини.

1. *Північна частина фортеці.* Майже квадратна за формою. На ній розташований донжон, оточений ровом та прилегла до нього частина із залишками стін та вхід, опис якого наведений нами за текстом В. І. Гошкевича. Відстань від центру будівлі до лінії, позначеної В. І. Гошкевичем літерою «С», складає 20,5 м. За результатами вимірів нашої експедиції, довжина стінки, що умовно відділяє північну частину з донжоном від південної, дорівнює 32,3 м.

2. *Південна частина фортеці,* формою у вигляді трапеції.

2.1. *Східна стіна.* Її довжина дорівнює 66,1 м, простежена археологічно під час розкопок на відстань до 10 м, товщина — 0,8 м. Складена з частково оброблених каменів вапняку. Зафіксована на глибині 0,35 м, впущена у материк до глибини 2 м (рис. 8).

2.2. *Західна стіна.* Її довжина складає 72,3 м, археологічно не досліджувалась.

2.3. *Південна стіна.* Від роздільної лінії до східного кутка її довжина складає 56,3 м, від роздільної лінії до західного кута — 53,1 м, загалом — 109,4 м. Під час розкопок нашої експедиції стіна розчищена на довжину до 35,0 м. Її товщина дорівнює 1,0—1,1 м. Виявлені залишки системи контрфорсів, які розташовані перпендикулярно до лінії стіни, завширшки 0,5 м (рис. 9). Стіна побудована з вапняку на вапняковому розчині, посередині забутована дрібним камінням. Конструкція південної стіни, можливо через її розташування — на високому березі р. Тягинка, відрізнялася від східної. Південна стіна була укладена на утрамбований темногомусований ґрунт. Зафіксовані дерев'яно-земляні конструкції з внутрішнього боку стіни, які певним чином залишилися анахронізмом попереднього періоду, проте, вони слугували для зміцнення досить довгої зовнішньої стіни внаслідок її незначної товщини.

Роздільна стіна, що поділяє площу фортеці навпіл по лінії північ — південь, перпендикулярно південній стіні. Її довжина від верхівки трапеції до південної стіни фортеці дорівнює 70,4 м.

Що стосується розташування та форми веж, то про це ми можемо робити висновки за відкритою нами багатоярусною кутовою вежею, та на основі загальних принципів будівництва оборонних веж на фортецях «константинопольської моделі планування». Інші вежі Тягинської фортеці також могли бути прямокутними та були розміщені по кутах планувальної структури фортеці. Саме таке розташування характерне для веж фортець Північно-Західного Причорномор'я, як, наприклад, Кілійської та Білгородської.

Висновки. Таким чином порівняльний аналіз моделі фортеці Тягинь та фортець, які

належать до фортифікаційної лінії Великого Литовського князя Вітовта або хронологічно і територіально близьких фортець, дозволяє встановити спільні риси планувальної структури фортифікаційного зодчества Північного Причорномор'я — нового етапу еволюції, для якого була характерна кам'яна замкова архітектура. У свою чергу вони відповідали потребам етапу розвитку артилерії кінця XIV — початку XVI ст. Середньовічної Європи, у якому перетинаються впливи різних культур Сходу і Заходу, розвиваються нові оборонні можливості та перспективи.

ЛІТЕРАТУРА

Аргатюк, С. С., Левчук, В. В., Русев, І. Т., Сапожников, І. В. 2011. *Овідіопольський район: енциклопедичний довідник*. Одеса: БМВ.

Біляєва, С. О., Манігда, О. В., Грабовська, О. В. 2021. Використання даних фотограмметричних та топографічних робіт, аерофотозйомки фортеці Тягинь та городища у дослідницькому процесі 2019—2021 років. В: Бімбірайте, Н.-Д. А. (ред.). *Фортеця Тягинь. Дослідження 2019—2021 років*. Київ; Херсон: ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», с. 10-11.

Біляєва, С. О. 2022. Фортеці Великого князівства Литовського на теренах Київської землі. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 99-110.

Войцеховський, В. А. 1969. Этапы строительства крепости в Белгород-Днестровском. В: *Материалы докладов V научно-технической конференции Кишинёвского политехнического института*. Кишинёв, с. 341-349.

Гошкевич, В. И. 1916. Раскопки на острове против м. Тягинки. В: Гошкевич, В. И. (ред.). *Херсонский городской музей. Древности Херсонского края. Летопись музея за 1914 год*. Херсон: С. Н. Ольховиков и С. А. Ходушин, с. 2-8.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.

Єльніков, М. 2011. Нові дослідження культурної споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*, XXXI, с. 58-62.

Ильинский, В. Е. 2010. Город Тягинь-Семимаяк на Таванской переправе (Историческая справка). В: *Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках і музейної практиці»*. Запоріжжя, с. 308-313.

Кобалия, Д. 2018. Крепость Тягин и её современное состояние. *Scriptorium nostrum*, 2 (11), с. 172-198.

Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.)*. Одеса: Чорномор'я.

Ланнуа, Ж. 2015. Путешествия и посольства 1399—1450. В: Черкасов, Д. Н. Жильбер де Ланнуа и его «Voyages et ambassades». *Исследования по истории Восточной Европы*, 8, с. 195-241.

Мальченко, О. Є. 2021. Результати обстеження артилерійської зброї. Гіпотетична реконструкція стовпа залізної бомбарди. В: Бімбірайте, Н.-Д. А. (ред.). *Фортеця Тягинь. Дослідження 2019—2021 років*. Київ; Херсон: ХМГО «Культурний центр Україна-Литва», с. 56-60.

Матвіїшина, Ж. М. 2022. Палеопедологічні дослідження Білгород-Дністровської фортеці. В: Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. *Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 207-218.

Однороженко, О. 2009. *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII—XVI ст.* Харків.

Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи.

Сапожников, І. В. 2005. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини (друга половина XIII — 1789 р.). В: Левчук, В. В. (ред.). *Край Овідія: археологія та історія Овідіопольського району*. Одеса: Астропринт, с. 51-79.

Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества*. Кишинёв: ARC.

Slapac, M. 2020. *Castelologia comparata*. Chişinău: Arc.

REFERENCES

Arhatiuk, S. S., Levchuk, V. V., Rusiev, I. T., Sapozhnykov, I. V. 2011. *Ovidiopol'skyi raion: entsyklopedychnyi dovidnyk*. Odessa: VMV.

Biliaieva, S. O., Manihda, O. V., Hrabovska, O. V. 2021. Vykorystannia danykh ftohrammetrychnykh ta topohrafichnykh robit, aerofotoziomky fortetsi Tiahyn ta horodyshcha u doslidnytskomu protsesi 2019—2021 rokiv. In: Bimbiraite, N.-D. A. (red.). *Fortetsia Tiahyn. Doslidzhennia 2019—2021 rokiv*. Kyiv; Kherson: KhMHO «Kulturnyi tsentr Ukraina-Lytva», s. 10-11.

Biliaieva, S. O. 2022. Fortetsi Velykoho kniazivstva Lytovskoho na terenakh Kyivskoi zemli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 99-110.

Voitsekhovskii, V. A. 1969. Etapy stroitelstva kreposti v Belgorod-Dnestrovskom. In: *Materialy dokladov V nauchno-tekhnicheskoi konferentsii Kishinevskogo politekhnicheskogo instituta*. Kishinev, s. 341-349.

Goshkevich, V. I. 1916. Raskopki na ostrove protiv m. Tiaginki. In: Goshkevich, V. I. (red.). *Xersonskii gorodskoi muzei. Drevnosti Xersonskogo kraia. Letopis muzeia za 1914 god*. Kherson: S. N. Olkhovikov i S. A. Khodushin, s. 2-8.

Hrushevskiy, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VI: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.

Yelnikov, M. 2011. Novi doslidzhennia kulturoi sporudy na zolotoordynskomu poselenni Mechet-Mohyla. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*, XXXI, s. 58-62.

Ilinskii, V. E. 2010. Gorod Tiagin-Semimaiaak na Tavanskoi pereprave (Istoricheskaiia spravka). In: *Zapovidna Khortytisia. Materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriia zaporozkoho kozatstva v pam'iatkakh i muzeinoi praktytsi»*. Zaporizhzhia, s. 308-313.

Kobaliia, D. 2018. Krepost Tiagin i ee sovremennoe sostoi-anie. *Scriptorium nostrum*, 2 (11), s. 172-198.

Krasnozhan, A. V. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia (XV—XVIII st.)*. Odessa: Chornomor'ia.

Lannua, Zh. 2015. Puteshestviia i posolstva 1399—1450. In: Cherkasov, D. N. Zhilber de Lannua i ego «Voyages et ambassades». *Issledovaniia po istorii Vostochnoi Evropy*, 8, s. 195-241.

Malchenko, O. Ye. 2021. Rezultaty obstezhennia artyleriskoi zbroi. Hipotetychna rekonstruktsiia stvola zaliznoi bombardy. In: Bimbiraite, N.-D. A. (red.). *Fortetsia Tiahyn. Doslidzhennia 2019—2021 rokiv*. Kyiv; Kherson: KhMHO «Kulturnyi tsentr Ukraina-Lytva», s. 56-60.

Matviishyna, Zh. M. 2022. Paleopedolohichni doslidzhennia Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi. In: Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. *Akkermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rr*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 207-218.

Odnorozhenko, O. 2009. *Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII—XVI st.* Kharkiv.

Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy.

Sapozhnykov, I. V. 2005. *Krai pid vladoiu Zolotoi Ordy, Lytvy, Krymskoho khanstva ta Turechchyny (druha polovyna XIII — 1789 r.)*. In: Levchuk, V. V. (red.). *Krai Ovidiia: arkheolohiia ta istoriia Ovidiipolskoho raionu*. Odesa: Astroprynt, s. 51-79.

Shlapak, M. 2001. *Belhorod-Dnestrovskaia krepost. Yssledovanye srednevekovoho oboronnoho zodchestva*. Kyshynëv: ARC.

Slapac, M. 2020. *Castelologia comparata*. Chişinău: Arc.

S. Biliaieva

FORTIFICATION LINE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: A NEW STAGE OF DEFENSE ARCHITECTURE OF THE EASTERN EUROPE SPACE

The theme of the history of medieval defensive architecture in the Northern Black Sea region becomes extremely relevant in the realities of the modern history of Ukraine, when the Russian invaders try to capture the southern lands of Ukraine and defend the idea of belonging of these territories to Russia with pseudo-historical concepts of «Russian peace». The results of the historical and archaeological study of the South of Ukraine, especially in recent decades, demonstrate other circumstances of the development of the South. They make it possible to highlight the main trends of the evolution of the region in direct continuity with the previous history of Russia in new historical circumstances. This is the time when the Kyiv principality became part of the Grand Duchy of Lithuania, Russia and Zhemaitia, the borders of which reach the Black Sea coast in the late 14th — early 15th century. Here the turbulent activity of the Grand Duke of Lithuania Vytautas unfolds in the construction of fortresses, cus-

toms houses, the arrangement of crossings and port facilities. The defensive architecture of the Southern region of the Grand Duchy of Lithuania, Russia and Zhemaitia takes place during the formation of a new map of Eastern Europe, with the presence of Lithuania, the formation of early Ukraine on the heritage of Russia, the formation of the Crimean Tatar people and its statehood, the active activity of the Principality of Moldavia in connection with the presence and influences of Genoa, contacts with Poland, influence of Ottoman Empire and other states of that time. It was the time of construction of the castle fortification, which belonged to the first stage of adaptation of military affairs to the artillery of the contemporary world, which covers the time of the 14th— 16th centuries. The comparative castellology gave the possibilities to study some regularity in the typological model of fortresses. This method was used in the course of study of fortresses of Vitovt's fortification line, such as Tiagin fortress. It allows establishing the common features of the planning structure of the fortification architecture of the Northern Black Sea region — a new stage of evolution, which was characterized by stone castle architecture. In turn, they met the needs of the stage of development of artillery at the end of the 14th and the beginning of the 16th centuries. Medieval Europe, in which the influences of various cultures of the East and the West intersect, new defense opportunities and prospects are developing.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, fortification line, comparative castellology, evolution, Eastern European space, defense, trade.

Одержано 1.07.2024

БІЛЯЄВА Світлана, доктор історичних наук, Київ, Україна.

BILIAIEVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences (Dr. habil.), Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.